

شخصیت علمی شیخ شلتوت

و روش تفسیری وی

دکتر محمود کریمی*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۰۷/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۶/۰۸/۲۲

چکیده

«تفسیر القرآن الکریم» تألیف شیخ محمود شلتوت از جمله تفاسیری است که حلقه اتصال بین تفاسیر سنتی و تفاسیر جدید به شمار می آید. مؤلف در عین حال که همچون متقدمان به بحث های سنتی تفسیری پرداخته، نیازهای جدید و مقتضیات زمان و مکان را نیز مورد توجه قرار داده است. این تفسیر قرن چهاردهم هجری که از نثر ادبی قوی برخوردار است به جای توضیح یکایک آیات هر سوره به مقاصد اصلی آنها می پردازد و فراهم کردن زمینه های تقریب و وحدت اسلامی از اهداف عمده آن محسوب می شود. پرهیز از خلط فرضیه ها و نظریه های علمی با تفسیر، و نقد چنین گرایش های از ویژگی های دیگری است که در «تفسیر القرآن الکریم» جلب توجه می کند. مقاله حاضر به معرفی این تفسیر معاصر و روش تفسیری آن می پردازد.

واژگان کلیدی

تفسیر القرآن الکریم، روش تفسیری، تقریب، شیخ شلتوت، تفاسیر معاصر عرب

* استادیار رشته علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق (ع)

مقدمه

«تفسیر القرآن الکریم»، تألیف شیخ محمود شلتوت، مجموعه مقالاتی است که نخست، در رساله الاسلام مجله «دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه» در قاهره طی چهارده سال منتشر گردید. شیخ شلتوت خود این تفسیر را بهترین آثار و بزرگ‌ترین پاداشی می‌داند که از طرف پروردگار آرزو داشته است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷ش، ص ۵۱؛ احمدی، ۱۳۸۳، ص ۶۶).

شیخ شلتوت موفق شد اندکی بیش از ده جزء از قرآن کریم را تفسیر کند که از سوره فاتحه تا آخر سوره براءت را در بر می‌گیرد. وی در مقدمه تفسیرش اظهار امیدواری کرده است که این تفسیر طرح نمونه‌ای موفق باشد که مسلمانان با استفاده از آن به سوی کتاب خدا روی آورند (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۴).

از روش تفسیری شیخ شلتوت در منابع مشهور روش‌های تفسیری مانند «التفسیر و المفسرون» تألیف محمدحسین ذهبی و «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب» تألیف محمدهادی معرفت بحثی به میان نیامده است. معرفی اجمالی شخصیت علمی شیخ شلتوت، قرآن و تفسیر از دیدگاه وی و روش تفسیری شیخ در تفسیر القرآن الکریم از بخش‌های اصلی مقاله است که در ذیل می‌آید.

۱. شخصیت علمی شیخ شلتوت

شیخ محمود شلتوت (۱۳۱۰-۱۳۸۳ق / ۱۸۹۳-۱۹۶۳م) در بحیره مصر متولد شد. وی در دانشگاه الازهر تحصیل کرد و در سال ۱۹۱۸م از آنجا فارغ‌التحصیل گردید. شیخ شلتوت در مراکز دانشگاهی مختلف مصر تدریس کرد و در صدد اصلاح برنامه‌های دانشگاه الازهر برآمد، ولی مورد مخالفت برخی از علمای الازهر واقع شد و مدتی به کار وکالت پرداخت (۱۹۳۱-۱۹۳۵م). سپس به الازهر بازگشت و ریاست دانشکده شریعت را بر عهده گرفت (۱۹۴۱م). وی از سال ۱۹۵۸ تا پایان عمر (۱۹۶۳م) ریاست دانشگاه الازهر را بر عهده داشت (زرکلی، ۱۹۹۰م، ج ۷، ص ۱۷۳).

وی همچنین عضو کمیته فتوای الازهر بود که در زمینه‌های مختلف فقهی بر اساس نیازهای جامعه فتوا می‌داد (احمدی، ۱۳۸۳ش، ص ۳۲). مجموعاً ۲۶ اثر علمی از

وی باقی مانده است. این آثار اعم از کتاب‌ها و مقالات فقهی، قرآنی و تقریبی است. آثار مهمی از جمله «فقه السنه»، «حکم الشریعة فی استبدال النقد بالهدی»، «حکم الشریعة الاسلامیة فی تنظیم النسل»، «فقه القرآن و السنه» از آثار فقهی او محسوب می‌شود (احمدی، ۱۳۸۳، ص ۳۲).

شیخ شلتوت از روشنفکران مصلح مصر و قائل به باز بودن باب اجتهاد بود (زرکلی، ۱۹۹۰م، ج ۷، ص ۱۷۳). شخصیت قرآنی شیخ شلتوت را از لابه‌لای آثار به جای مانده از او می‌توان شناخت. از میان کتاب‌های شیخ شلتوت، شش اثر به شرح زیر از آثار قرآنی او محسوب می‌شود: «تفسیر القرآن الکریم»، «من هدی القرآن»، «إلی القرآن الکریم»، «منهج القرآن فی بناء المجتمع»، «القرآن و القول»، «القرآن و المرأة» (احمدی، ۱۳۸۳ش، صص ۱۰۷-۱۱۲). شیخ همچنین مقدمه علمی و جالب توجهی بر «مجمع البیان لعلوم القرآن» نوشته که نخستین بار دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیه آن را در سال ۱۳۷۸ق در قاهره چاپ کرد (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱). بدون شک مهم‌ترین اثر قرآنی شیخ شلتوت «تفسیر القرآن الکریم» است که شیخ آن را بهترین اثر خود به شمار آورده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷ش، ص ۵۱).

شخصیت تقریب‌گرای شیخ شلتوت را نیز نباید فراموش کرد؛ شیخ یکی از مؤسسان جماعت تقریب مذاهب اسلامی در کشور مصر بود که در شهر قاهره در سال ۱۳۶۰ق با هدف تقریب بین مذاهب اسلامی تأسیس گردید (احمدی، ۱۳۸۳ش، ص ۵۹). مؤسسان دارالتقرب از جمله شیخ شلتوت معتقد بودند سبب اصلی اختلاف بین مذاهب اسلامی فقه است و درعین‌حال، همین فقه می‌تواند از عوامل مهم و نقش‌آفرین در تقریب باشد (واعظزاده، ۱۳۷۹ش، ص ۹۶). شیخ مهم‌ترین هدف خود را هنگام تصدی ریاست دانشگاه الازهر، پیکار با تعصبات، و تحقیق و بررسی علوم دینی در فضایی آکنده از صفا و برادری اعلام کرد (احمدی، ۱۳۸۳ش، ص ۲۹).

وی در هفدهم ربیع‌الاول ۱۳۷۸ق همزمان با سالروز میلاد حضرت پیامبر اکرم (ص) و میلاد امام صادق (ع) - رئیس مذهب جعفری - با صدور فتوای تاریخی‌اش مبنی بر جواز پیروی از فقه شیعه مؤثرترین گام را در راه وحدت اسلامی به‌خصوص وحدت شیعه و سنی برداشت (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷ش، ص ۳۴۵). بدیهی است

حکمت و درایت آیت‌الله بروجردی و تلاش‌های آگاهانه ایشان نقش مهمی در صدور این فتوا داشته است (واعظزاده، ۱۳۷۹ش، ص ۹۷).

دیگر اقدام مهم شیخ شلتوت در راستای هدف تقریب مذاهب، تأسیس کرسی فقه مقارن در دانشگاه الازهر بود. وی در این زمینه می‌گوید: دانشگاه الازهر بر اساس تقریب بین مذاهب اسلامی مقرر داشت که فقه شیعه و سنی هر دو بر اساس دلیل و برهان بدون هیچ‌گونه تعصبی تدریس شود (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷ش، ص ۳۸۸). او معتقد بود که مسلمانان باید کتب یکدیگر را بخوانند و از علم و دانش یکدیگر استفاده کنند؛ چون علم منحصر به مکان خاصی نیست و خداوند مواهب خود را به فرقه خاصی محدود نکرده یا از فرقه خاصی دریغ نکرده است (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، مقدمه شلتوت بر مجمع البیان، ص ۳۱).

۲. قرآن و تفسیر از دیدگاه شیخ شلتوت

از دیدگاه شیخ شلتوت، قرآن منبع هدایت الهی است که آثار مبارکی در حیات انسان به صورت عام و حیات مسلمانان به طور خاص داشته است. علم، عقل، دین، هنر، قانون و قانون‌گذاری، فلسفه و اخلاق، سیاست و حکومت، اقتصاد و به طور کلی همه مظاهر فعالیت‌های فکری و عملی انسان در حیات مادی و معنوی او از این کتاب بهره‌مند شده و الهام گرفته است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، مقدمه، ص ۵).

وی قرآن را رحمت و عنایت خاص خداوند به همه موجودات می‌داند و می‌نویسد: خداوند در قرآن به گونه‌ای سخن گفته است که کمال عنایت او و اهتمام شدید وی را نسبت به مخلوقات نشان می‌دهد. خطاب‌های قرآنی بهترین قرینه بر این مدعاست. خداوند در کتابش با عناوین مختلفی اشخاص، طوایف و شعوب، عموم مردم و گاهی اشیاء را مورد خطاب قرار داده است. خطاب وی به عقلاء - اعم از افراد یا جماعت‌های آنان - یک خطاب تکلیفی است که متضمن امر و نهی است، اما خطاب وی به اشیاء یک خطاب تکوینی است که نشان‌دهنده خضوع و تسلیم آن‌ها در مقابل سنت خداوند است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۱۱۳-۱۱۴).

تفسیر قرآن از نظر شیخ شلتوت علمی است که متکفل بیان معانی قرآن و کشف مقاصد آن است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، مقدمه، ص ۶). تأویل از دیدگاه او عبارت است از منصرف کردن الفاظ آیه از معنای وضعی و حقیقی آن به معنایی دیگر که تأویل کننده، آن را مدلول کلام می‌داند. تأویل در صورتی معتبر است که به هیچ اصل یا عقیده موجود در دین صدمه نزند و درعین حال، عبارت‌های قرآنی و الفاظ عربی آن، قابلیت تطبیق بر معنای مذکور را داشته باشد (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۴۶).

۳. روش تفسیری شیخ شلتوت

ساختار کلی تفسیر هر سوره در «تفسیر القرآن الکریم» بدین شرح است: نخست مفسر علت نام‌گذاری هر سوره را بیان می‌کند و سپس، به ذکر مقاصد و اهداف کلی آن می‌پردازد. نوع نداها و خطاب‌های موجود در هر سوره و اهمیت آن‌ها، نکته دیگری است که مفسر مورد توجه قرار می‌دهد. موضوعات اعتقادی، فقهی و اجتماعی که از لابه‌لای آیات استنباط می‌شود و ارتباط آن‌ها با مقاصد کلی سوره روشن نیست نیز به نسبت اهمیت آن‌ها گاهی به اختصار و گاهی به تفصیل بررسی می‌گردد.

شیخ تفسیر هر سوره را با بیان مقاصد اصلی آن آغاز می‌کند. وی به جای آنکه تک‌تک آیات را بررسی کند، نگاه کلی به هر سوره دارد و به ذکر نکات و پیام‌های مهم و برجسته آن می‌پردازد (برای نمونه رک. شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۵۰، ۹۱، ۳۶۱). وی در تفسیر سوره فاتحه می‌نویسد: «این سوره کمال و سعادت انسان را در گرو دو «قوة نظر و علم» و «قوة اکتساب و عمل» می‌داند. با قوة نخستین، حق را درک می‌کند و به آن ایمان می‌آورد و با قوة دوم راه خیر و هدایت و رستگاری را می‌پیماید (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۳۷).

وی در باب سوره بقره که از دیدگاه او یکی از جامع‌ترین سوره‌های قرآن است، می‌نویسد: این سوره دو مقصد اساسی را به مقتضای اوضاع مسلمانان در ابتدای هجرت آنان به مدینه دنبال می‌کند: یک. دعوت بنی‌اسرائیل به هدایت که از آیه ۴۰ (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ...) شروع شده و با آیه ۱۷۷ (لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ...) پایان

می‌یابد. دو. تشریح و قانون‌گذاری متناسب با پیدایش امت یا جامعه اسلامی در مقابل یهود و مشرکان (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۵۱-۵۲).

در تفسیر سوره آل عمران نیز شیخ شلتوت اشاره می‌کند که این سوره به دو امر مهم توجه کرده است که در شقاوت و سعادت امت‌ها مؤثر است: یک. نشان دادن و تقریر حق در مسئله مهم الوهیت و انزال کتب؛ دو. بیان علت خودداری مردم در هر زمان و مکانی از توجه به معرفت حق و عمل به آن (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۹۲). بدین ترتیب، روش مفسر، ملاحظه هر سوره به صورت یک واحد به هم پیوسته است که مقاصد و اهداف، عبرت‌ها و اصول انسانی را توضیح می‌دهد (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹ش، ص ۹۰). البته افراط در این نگرش ممکن است به برداشت‌های نادرست نیز منجر شود. در تفسیر آیات کریم ۱۶-۱۹ سوره قیامت، «لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ...» شیخ شلتوت آن‌ها را مربوط به نامه عمل و قرائت نامه اعمال دانسته است (شلتوت، ۱۴۰۵ق، ص ۱۸۱). به نظر می‌رسد منشأ این امر ارتباط دادن آیات مذکور با آیات قبل و بعد در موضوع قیامت، و تحمیل سیاق واحد بر مجموعه آیات سوره قیامت است. این در حالی است که گاهی یک سوره مشتمل بر دو یا چند موضوع مستقل از یکدیگر است و اگر یک یا چند جمله معترضه بین جمله‌های دیگر قرار گیرد، نمی‌توان به لحاظ سیاق، در معنای ظاهر جمله‌های معترضه تصرف کرد و آن‌ها را با تکلف بر معنایی متناسب با جمله‌های قبل و بعد تحمیل کرد (بابایی و...، ۱۳۷۹ش، ص ۱۳۶).

افزون بر این، مفسر برخی اوقات تناسب سوره‌ها با یکدیگر را نیز بررسی کرده است و هدف اصلی چند سوره متوالی یا غیرمتوالی را بیان می‌کند؛ برای نمونه، مفسر در مورد تناسب سوره‌های فاتحه، انعام، کهف، سبأ و فاطر می‌گوید: این پنج سوره با حمد و ستایش خداوند بر نعمت تربیت آغاز می‌شود. از آنجایی که سوره فاتحه «ام‌الکتاب» است، همه شاخه‌های تربیت را شامل شده با آیه «الحمد لله رب العالمین» حمد را به ربوبیت مطلق خداوند پیوند می‌دهد. ربوبیت مطلق مشتمل بر تربیت تکوینی اعم از جسمی و عقلی و نیز تربیت تشریحی از طریق وحی و رسالت است. سوره انعام نیز حمد را مختص خداوند می‌داند و در خلال سوره به نوعی از انواع تربیت عمومی، یعنی خلق و ایجاد موجودات می‌پردازد. سوره کهف خداوند را شایسته حمد می‌داند به

سبب تربیتی که از نوع تربیت وحیانی است. سوره سبأ نیز حمد را برای خداوند اثبات می‌کند و به نوعی از انواع تربیت مطلق که به فرمانروایی و رفتار حکیمانه و تدبیر الهی مربوط می‌شود، اشاره می‌کند. سوره فاطر خداوند را به خاطر دو نوع تربیت - جسمی و آسمانی - سزاوار حمد می‌داند، اما نسبت به سوره حمد با تفصیل بیشتری بحث می‌کند (رک. صص ۳۶۳-۳۶۸).

هرچند مفسر در هر سوره به مجموعه‌ای از مقاصد اصلی اشاره می‌کند، از موضوعات فرعی و پراکنده سوره و درعین حال، بحث‌انگیز نیز غافل نمی‌شود؛ برای نمونه، در سوره بقره موضوعات روش‌های مختلف در فهم قصص قرآنی، حروف مقطعه، متشابه در قرآن، گروه‌های مختلف مردم در مقام تأثر از هدایت قرآنی را بررسی می‌کند (رک. صص ۴۱، ۵۳، ۵۸، ۶۵).

در سوره آل عمران نیز به موضوعات فرعی اعتقاد غلوآمیز مسیحیان در مورد عیسی (ع)، دعوت اهل کتاب و ضلالت و اضلال آن‌ها، محکم و متشابه، و خطاب‌های قرآنی این سوره که مفسر تعداد آن‌ها را شش خطاب می‌داند، اشاره شده است (رک. صص ۹۴، ۹۶، ۱۰۷، ۱۱۳).

مفسر گاهی نیز آیه یا مفهومی قرآنی را دارای اهمیت خاص می‌داند و با اینکه جزء مقاصد اصلی سوره نیست، آن را به‌طور مستوفی بررسی می‌نماید؛ برای نمونه، در تفسیر آیه برّ «لیس البر أن تولوا وجوهکم» (بقره: ۱۷۷)، شیخ شلتوت با عناوین متعدد زیر از آن بحث می‌کند: جایگاه آیه برّ نسبت به آیات قبل و بعد از آن، کلمه «برّ» و مدلول آن در قرآن، وابسته نبودن برّ به ظواهر و اشکال، برّ در عقیده، برّ در عمل و برّ در اخلاق (رک. صص ۷۷-۸۸). به همین صورت، در بحث از آیه «یا أيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا فَرِیقًا...» (آل عمران: ۱۰۰) و آیات دیگر سوره آل عمران که مشتمل بر خطاب‌های الهی است، مفسر در باب خطاب‌های خداوند در قرآن به تفصیل بحث می‌کند (رک. صص ۱۱۰-۱۳۰).

این تفسیر برخلاف تفسیر شیخ محمد عبده که گرایش علمی عقلی دارد، گرایش سنتی نقلی دارد (خرمشاهی، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۱۳۳۱). بسنده کردن مفسر به آنچه در قرآن کریم وارد شده و محافظت بر دلالت لغوی الفاظ، عدم اعتماد به روایات قصص

که نوعاً سند صحیحی ندارد، تأویل نکردن الفاظ از معانی حقیقی به معانی دیگر - مگر با قرینه صارفه - از اصول تفسیری شیخ شلتوت است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۵۰). شیخ در تفسیرش نظریه یا اصطلاحی را که از منبعی جز قرآن گرفته شده، وارد قرآن نمی‌کند. در نتیجه، کلمات قرآن خود یکدیگر را تفسیر می‌کنند و قرآن را آزاد می‌گذارند تا بر آنچه می‌خواهد دلالت کند، نه اینکه آنچه را ما می‌خواهیم بر آن تحمیل کنیم (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹ش، ص ۹).

صاحب «تفسیر القرآن الکریم» معتقد است در قرآن، غیر از حروف مقطعه، خداوند علم هیچ چیز دیگر را به خود اختصاص نداده است. وی دو احتمال را در مورد آیات متشابه مطرح می‌کند:

یک. آیاتی که در احکام و اعتقادات احتمال معانی مختلفی دارد. گاهی این اختلاف در معنای یک کلمه مفرد مانند «قرء» و گاهی نیز در معنای ترکیبی مانند «لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ * وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۲۶-۲۲۷)، رخ می‌دهد که با وجود دو احتمال در معنای آنها، احکام مبتنی بر این آیات نیز مردد بین دو حکم می‌شود (رک. شلتوت، ۱۳۷۹، ص ۵۹). دو. آیاتی که در آنها باید لفظ را از ظاهرشان منصرف کرد و معنایی را برای آنها در نظر گرفت که متناسب با صفات جلال خداوند و منزّه بودن وی از نقص و عیب باشد؛ مانند استواء به معنای استیلاء، ید به معنای قدرت و یمین به معنای نیرو و قوت (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۵۹). به‌هرحال، برای فهم روشن آیات متشابه، نباید به منبع دیگری جز قرآن توسل جست بلکه باید آنها را به آیات محکم ارجاع داد. (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۰۹). شیخ می‌گوید: برداشت‌های مختلف مسلمانان در موضوع محکم و متشابه از مسائلی است که دشمنی و کینه را در میان آنها برانگیخته است، درحالی‌که انسان محقق می‌تواند مواضع محکم و متشابه را به آسانی کشف کند و متشابهات را به آیات محکم ارجاع دهد. آگاهی از حقیقت محکم و متشابه در آیات قرآن اساس انصاف و اعتدال در بین مسلمانان و سوق دادن آنها به سوی حق است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۰۹).

شیوه برخورد مفسر با حروف مقطعه آن است که این حروف را اسراری می‌داند که برای بشر قابل درک نیست و خداوند علم آن‌ها را به خود اختصاص داده است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۵۵-۵۷). البته اسلوب آغاز کردن سخن با حروف مقطعه که در نزد عرب متعارف نبود، برای جلب توجه مشرکان به آیات قرآن نیز مؤثر بوده است؛ زیرا در بین خود عهد کرده بودند که به قرآن گوش فرا ندهند و سخنان لغو و بیهوده هنگام تلاوت آیات قرآن به زبان آورند. آنچه مؤید این معناست، آن است که غالباً پس از این حروف، از کتاب نازل شده بر پیامبر، انزال یا تنزیل آن سخن به میان آمده است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۶۱-۶۲).

۳-۱. جایگاه روایات در تفسیر شلتوت

در روش تفسیری شیخ شلتوت روایات پیامبر اکرم (ص) جایگاه خاص خود را دارد. در عین حال، شیخ شلتوت شدیداً با اسرائیلیات مبارزه می‌کند و این نوع روایات را مانع جدی بر سر راه تفسیر می‌شمارد. شیخ - یکی از اعضای انجمن علمای طراز اول مصر - به انجمن پیشنهاد داد تا کتابی علمی در پاسخ به اسرائیلیاتی که در کتب تفسیری راه یافته و مردم آن‌ها را معانی و تفسیر قرآن کریم می‌پندارند، تدوین شود. وی اسرائیلیات را گزارش‌هایی می‌دانست که نه بر صحیح بودن آن‌ها حدیثی وجود دارد و نه عقل آن‌ها را می‌پذیرد (احمدی، ۱۳۸۳ش، ص ۳۳). وی معتقد است یکی از محمل‌های کاربرد اسرائیلیات در تفسیر، تمسک به آن‌ها در مقام تأیید عقاید فرقه‌ای و اختلافات مذهبی است و اهل کتاب این روایات را به بهانه بیان و تفصیل مجمل‌های قرآنی رواج داده‌اند (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۹).

نتیجه چنین تفسیری از قرآن، تفسیر با استفاده از روایات نادر و غریب و اسرائیلیات است که راویان اهل کتاب نقل کرده‌اند. آرای تحمیل شده بر قرآن به دست برخی از فقهاء، متکلمان و غالیان متصوفه از این دسته است. متأسفانه پیدایش این آراء همزمان با عهد تدوین حدیث بود. بسیاری از این آراء در متن کتب روایی و تفسیری جای گرفت و حتی به سبب قدمت، قداست خاصی نیز پیدا کرد و مورد قبول امت واقع شد (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۰).

۲-۳. مقتضیات زمان و مکان در تفسیر شیخ شلتوت

از ویژگی‌های مهم در روش تفسیری شیخ شلتوت، توجه به مقتضیات زمان و مکان یا نیازهای روز است. شیخ می‌گفت: بر ما واجب است اجتهاد کنیم و ایمان داشته باشیم که نیاز امروز در فقه و عقاید دینی، غیر از نیاز دیروز است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹ش، ص ۱۰). وی معتقد بود اسلام در مقام تشریح و قانون‌گذاری اجازه نداده است، مسلمانان در همه چیز خود قانون‌گذاری کنند و در عین حال، آن‌ها را به قوانین منصوص شرع محدود نکرده است بلکه در مواردی مانند عبادات، مواردی و اصول معاملات قوانین منصوص دارد؛ چون عقل به تنهایی نمی‌تواند آن‌ها را ادراک کند و زمان و مکان و مصلحت در آن تأثیری ندارد. از سوی دیگر، در آنچه عقل، خیر و صلاح آن را درک می‌کند و مصالح زمان و مکان و اشخاص در آن دخالت دارد، قانون‌گذاری را به عقل تفویض کرده است و از همین جا بود که اجتهاد در بین مسلمانان ظاهر شد (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۳۳).

شیخ می‌گفت: آراء و عقاید گذشتگان و تفسیر آن‌ها از برخی آیات قرآن، بعضی از مسلمانان را چنان مبهوت کرده که معتقد شدند افراد باایمان نباید چیزی از آن‌ها را انکار کنند. آن‌ها پنداشتند این مطالب که علمای پیشین در کتاب‌های خود درج کرده و به وسیله آن کتاب خدا را شرح داده و امت نیز آن را پذیرفته است، از مسلمات دین به شمار می‌آیند. بدین ترتیب، افکار خود را تسلیم دیدگاه‌های دیگران کردند و با محروم کردن خود از لذت تفکر و اندیشه، به خود و دین خود خیانت ورزیدند. بسیاری از مسلمانان عقیده پیدا کردند که حلال آن است که فلانی در فلان کتابش حلال، و حرام آن است که فلان شخص در کتابش حرام دانسته است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۰).

۳-۳. گرایش تقریبی در تفسیر شلتوت

ویژگی دیگر روش تفسیری شلتوت، گرایش تقریبی آن است. شیخ معتقد است توجه و تدبیر در خطاب‌های قرآنی نظیر «یا ایها الذین آمنوا»، در بازگرداندن وحدت اسلامی به امت مسلمان بسیار مهم است؛ زیرا پیوندهای وحدت امت از هم گسسته و عوامل داخلی و خارجی فساد و تفرقه در بین آن‌ها ریشه دوانیده است.

پس باید به خطاب‌های الهی گوش فرا دهیم، در آن‌ها تدبر کنیم و آیات وحی بعد از خطاب‌ها را درک کنیم (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۲۳). وی شخصیتی است که بدون تعصب، به آثار و تفاسیر مذاهب دیگر نگریسته و حتی با احترام از آن‌ها یاد می‌کند. وی در مقدمه‌اش بر «تفسیر مجمع البیان لعلوم القرآن» می‌نویسد: صاحب «مجمع البیان» توانسته است تا حد زیادی احساسات مذهبی را از فضای فکری و علمی دور نگاه دارد. در برخی موارد، روایات متناسب با مذهب خود را می‌آورد، اما روایات دیگر را ترجیح می‌دهد (مقدمه شلتوت بر مجمع البیان، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۲۲-۲۳).

وی می‌نویسد: «مجمع البیان» با توجه به امتیازات آن، اولین کتاب جامع تفسیری است و همچنان، کامل‌ترین اثر تفسیری در بین مسلمانان محسوب می‌شود (مقدمه شلتوت بر مجمع البیان، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۱). قبل از شیخ شلتوت، شیخ محمد عبده گفته بود: «می‌خواهم قرآن اصل باشد و مذهب و آرای دینی بر آن حمل شود؛ نه اینکه مذاهب اصل باشد و قرآن بر آن‌ها تطبیق گردد که این، خود منجر به تأویل و تحریف خواهد شد (عبده، ۱۳۴۶ق، ج ۱، ص ۵۴). شیخ شلتوت نیز با تعبیر دیگری همین پیام را می‌دهد. وی می‌نویسد: «قرآن را نباید بر احکام مذاهب تطبیق کرد بلکه مذاهب باید تسلیم حکم قرآن باشد (مقدمه شلتوت بر مجمع البیان، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۱).

او معتقد است تفاسیر قرآن نباید در تأیید اعتقادات خاص فرقه‌های مختلف مسلمان یا تشدید اختلافات مذهبی استفاده شود (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۹). محمد البهی تفسیر شیخ شلتوت را تفسیری برای همه مسلمانان و نه برای مذهبی معین از مذاهب فقهی و نه برای رنگی از رنگ‌های عقیده کلامی و نه برای توجیه خاصی از توجیهات اهل ظاهر یا باطن می‌داند (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹ش، ص ۹). از آنجایی که شیخ شلتوت از روشنفکران مصلح و قائل به باز بودن باب اجتهاد بود، درصدد اصلاحاتی در الازهر برآمد و برخی از شیوخ الازهر به مخالفت با او برخاستند (زرکلی، ۱۹۹۰م، ج ۷، ص ۱۷۳).

۳-۴. جایگاه تفسیر علمی در روش تفسیری شلتوت

پرهیز از تحمیل فرضیه‌ها و نظریات علمی، ویژگی دیگر روش تفسیری شیخ شلتوت است. وی می‌نویسد: «گروهی از تحصیل‌کرده‌ها و دانشمندان بخشی از نظریه‌های علمی، فلسفی، بهداشتی و غیره را اخذ کرده، آیات قرآن را بر مقتضای آن‌ها تفسیر کرده‌اند. آن‌ها آیاتی مانند «... مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ...» (الانعام، ۳۸/۶) را نیز شاهد و مؤید دیدگاه خود دانسته‌اند. در نتیجه، هرگاه به آیاتی رسیده‌اند که از ابر، باران، رعد و برق، گیاهان و حیوانات سخن می‌گویند، گفته‌اند خطاب قرآن در اینجا به دانشمندان علوم طبیعی است (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۱).

قرآن برای یاد دادن علوم طبیعی و ریاضی نازل نشده است، اما مسلمانان علوم مختلف را به خدمت قرآن درآوردند (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۶-۷). در واقع، اشاره قرآن به اسرار آفرینش و پدیده‌های طبیعی در برخی آیات به منظور تحریک انسان به تأمل و دقت در آن‌هاست تا بر ایمان او افزوده شود. قرآن کتاب شرح پدیده‌های طبیعی نیست بلکه کتاب هدایت و اصلاح و تشریح است. مفسر برای تأیید این ادعا به آیه «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» (اسراء: ۸۵) استناد می‌کند و می‌نویسد: پاسخ خداوند در این آیه به روشنی دلالت می‌کند که قرآن کتابی برای شرح حقایق طبیعی و علمی نیست (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۴). شیخ در توجیه اجتناب از وارد کردن فرضیه‌ها و نظریه‌های علمی در تفسیر می‌نویسد: «خداوند قرآن را نازل نکرده است تا با مردم در مورد نظریه‌های علمی و دقایق فنون صحبت کند. چنین تفسیری مفسران را به تأویل تکلف‌آمیز قرآن مجبور می‌کند که ذوق سلیم آن را جایز نمی‌شمارد. اگر چنین شود، قرآن در معرض نظریه‌های علمی قرار می‌گیرد که پیوسته در تغییر و تحول است و ثبات و قراری ندارد. در نتیجه، آیات قرآن هم بازیچه عواقب این نظریه‌ها خواهد شد (شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۱۳).

۴. تأثیر پذیری شیخ شلتوت از علما و مفسران دیگر

شیخ شلتوت هم در گرایش تقریبی و هم در روش تفسیری خود از علما و مفسران دیگری متأثر بوده است. شیخ عبدالمجید سلیم به همراه گروهی از معاصران و

شاگردانش که در رأس آنها شیخ محمود شلتوت قرار داشت، رسالت تقریب را در بین مسلمانان بر عهده گرفتند (واعظزاده، ۱۴۲۱ق، ص ۸۶). علاوه بر شیخ عبدالمجید سلیم، استاد شیخ الجیزاوی و شیخ محمد مصطفی مراغی - شاگرد شیخ محمد عبده - بیشترین تأثیر عقیدتی و فکری را بر شلتوت داشته‌اند (احمدی، ۱۳۸۳ش، ص ۲۳). یک حرکت تفسیری پویا با صبغه ادبی - اجتماعی از زمان شیخ محمد عبده (د. ۱۳۲۳ق) با «تفسیر المنار» در مصر شروع شد. او باب اجتهاد در تفسیر اهل سنت را پس از قرن‌ها تقلید و دنباله‌روی از سلف گشود و برای عقل در نقد و ارزیابی تفاسیر پیشینیان جایگاه خاصی قائل شد. این نهضت تفسیری توسط شاگردان او نظیر سید محمد رشید رضا (د. ۱۳۷۱ق) - مؤلف تفسیر مراغی - ادامه یافت (معرفت، ۱۳۷۷ش، ج ۲، صص ۴۵۳-۴۵۴).

شیخ محمود شلتوت نیز در استمرار و تکمیل این جریان و الهام از شیخ محمد عبده به تفسیر قرآن مبادرت کرد. شیخ، اعجاب خود را نسبت به برخی آرای تفسیری شیخ محمد عبده از جمله در تفسیر معنای بسمله، ارتباط واژگان آن و مراد از شروع سوره‌های قرآن با بسمله، صریحاً اعلام می‌دارد و خود نیز آن آراء را می‌پذیرد (برای نمونه، رک. شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۱۹، ۴۱). در عین حال، در مواردی نیز آرای شیخ محمد عبده و شاگردش رشید رضا را نقد می‌کند؛ برای نمونه، در مورد گاو بنی اسرائیل می‌نویسد: «شیخ محمد عبده و شیخ رشید رضا آیات مربوط به گاو بنی اسرائیل را بیان‌کننده یک حکم تشریحی دانسته‌اند و بیان یک حادثه تاریخی را از آن مستبعد شمرده‌اند. این تفسیر در واقع، تأویل شیخ محمد عبده و رشید رضاست و لغت عرب و سیاق آیات مؤید آن نیست» (شلتوت، ۱۳۷۹ش، صص ۴۴-۴۵).

از علما و مفسران دیگری که به نوعی بر آرای تفسیری شیخ شلتوت اثر گذاشته‌اند، می‌توان از امام محمد غزالی (برای نمونه، در باب علم خداوند به جزئیات و تفصیل اشیاء رک. شلتوت، ۱۳۷۹ش، ص ۴۷)، امام فخر رازی (برای نمونه، در باب ویژگی‌های سوره انعام رک. ص ۳۹۲؛ و در باب معنای «اورثتموها» در اعراف: ۴۳، رک. ص ۴۸۵)، بیضاوی (برای نمونه، در بحث از روش تأویل‌کنندگان قصص قرآن رک. ص ۴۵)، ابن تیمیه (برای نمونه، در بحث از روش قائلان به تخیل در مورد قصص قرآنی رک. ص ۴۶) و قرطبی (برای نمونه، در مقاصد سوره انعام رک. ص ۳۹۲) نام برد.

نتیجه گیری

یک. «تفسیر القرآن الکریم» به جای روش سنتی مفسران در تفسیر یکایک آیات، مقاصد اصلی سوره‌ها را با در نظر گرفتن نیازهای جدید و مقتضیات زمان و مکان مورد توجه قرار می‌دهد.

دو. گرایش تقریبی در تفسیر القرآن الکریم بسیار قوی است.

سه. به‌رغم پیشرفت دانشمندان در بسیاری از عرصه‌های علمی در زمان شیخ شلتوت، وی تفسیر خود را با نظریه‌ها و فرضیه‌های علمی خلط نکرده و جایگاه قرآن و تفسیر آن را بسی فراتر از علوم طبیعی می‌داند.

چهار. شیخ شلتوت اسرائیلیات را مانع جدی بر سر راه تفسیر صحیح قرآن می‌داند.

پنج. شیخ شلتوت با تناسب‌سنجی بین برخی سوره‌های متوالی قرآن، این روش را راهی مناسب برای فهم غایت کلام الهی می‌داند.

کتابنامه

قرآن کریم

احمدی، علی (۱۳۸۳ش)، شیخ محمود شلتوت: آیت شجاعت، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول.

بابایی، علی‌اکبر و... (۱۳۷۹ش)، روش‌شناسی تفسیر قرآن، تهران: سازمان سمت، چاپ اول.
بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۹)، شیخ محمود شلتوت: طلایه‌دار تقریب، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول.

همو (۱۳۷۷)، همبستگی مذاهب اسلامی، تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، چاپ اول.
خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۷)، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، تهران: انتشارات دوستان، چاپ اول.
زرکلی، خیرالدین (۱۹۹۰م)، الأعلام، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ نهم.
شلتوت، محمود (۱۴۰۵)، الی القرآن الکریم، تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، چاپ اول.

همو (۱۳۷۹)، تفسیر القرآن الکریم، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول.

طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۱۷)، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، چاپ اول.

عبده، شیخ محمد (۱۳۴۶)، تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)، قاهره: مطبعه الازهر.

کحاله، عمر رضا (۱۴۰۸)، المستدرک علی معجم المؤلفین، بیروت: مؤسسة الرساله، چاپ دوم.

معرفت، محمد هادی (۱۳۷۷)، التفسیر و المفسرون فی توبه القشیب، مشهد: دانشگاه علوم رضوی.

واعظزاده، محمد (۱۳۷۹)، حیاة الامام البروجردی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی،

چاپ اول.

همو (۱۴۲۱)، الوحدة الإسلامية: عناصرها و موانعها، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی،

چاپ اول.